

НЕВЕРБАЛЬНИЙ СКЛАДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ГОСТИННОСТІ (на матеріалі творів Ю. Федьковича)

Стаття присвячена аналізу невербального компонента гостинності як однієї з основних рис українського менталітету на матеріалі творів Ю. Федьковича. Невербальні засоби, з одного боку, відображають традиційні етнічні стереотипи, а з іншого боку, засвідчують специфічність комунікативної поведінки гуцулів та особливості їх культури на загальноукраїнському тлі.

Ключові слова: гостинність, невербальні засоби спілкування, жести, традиція.

Татьяна Бычкова

Невербальный компонент украинского гостеприимства (на материале произведений Ю. Федьковича)

Статья посвящена анализу невербального компонента гостеприимства как одной из основных черт украинского менталитета на материале произведений Ю. Федьковича. Невербальные средства, с одной стороны, отражают традиционные этнические стереотипы, а с другой, свидетельствуют о специфичности коммуникативного поведения гуцулов и особенности их культуры на общукраинском фоне.

Ключевые слова: гостеприимство, невербальные средства общения, жесты, традиция.

Tetyana Bychkova

Non-verbal component of Ukrainian hospitality (based on works of Y. Fedkovych)

The article analyzes the non-verbal component of hospitality as one of the main features of the Ukrainian mentality on the material of Y. Fedkovych works. Non-verbal means, on the one hand, reflect traditional ethnic stereotypes, but on the other hand, confirming the specificity of communicative behavior Hutsuls and features of their culture at the all Ukrainian background.

Key words: hospitality, non-verbal communication, gestures, tradition.

Зміна в останні десятиліття наукової парадигми від системно-структурної до антропоцентричної активізувала дослідження національного менталітету, який визначають як „підсвідомі уявлення, вірування, цінності, традиції, моделі поведінки й діяльності різноманітних етнічних і соціальних груп, верств, класів суспільства, над якими надбудовуються теоретичні й ідеологічні системи” [8, с. 51]. Однією з яскравих ознак українського менталітету є душевність соціальних взаємин, що виявляється у такій рисі українського характеру, як гостинність. „Гостинність – елемент буття українців, їх світосприймання, найдавніших вірувань і повір’їв, отже, елемент української ментальності” [2, с. 198]. Її витoki сягають доісторичних часів: „Гостя шанували всі стародавні народи, а особливо слов’яни, чому слов’янська гостинність здавна стала прислів’ям в їхніх сусідів. Багато найрізніших чужих письменників оповідають про слов’янську гостинність” [6, с. 348].

Особливості української гостинності розглядають, як правило, у дослідженнях із мовленнєвого етикету, звичаїв та вірувань нашого народу (див. праці І. Огієнка, С. Богдан, Я. Радевича-Винницького та ін.). Актуальним у цьому аспекті є дослідження її як вербальних, так і невербальних складників.

Зовнішніми виразниками гостинності є різноманітні ритуали, вербальні та невербальні засоби, що становлять національно-специфічні риси народу. Метою нашого дослідження є аналіз невербального складника української гостинності з погляду його національної своєрідності.

За визначенням Ф. Бацевича, невербальні засоби спілкування – це “елементи комунікативного коду, які мають немовну (але знакову) природу і разом із засобами мовного коду слугують для створення, передавання і сприйняття повідомлень та можуть нести (а часто і несуть) різноманітну семантико-прагматичну інформацію у спілкуванні” [1, с. 204].

Під час невербального спілкування співрозмовники отримують найрізноманітнішу інформацію, зокрема прагматичного характеру: 1) про особистість комунікатора – темперамент, емоційний стан у певній ситуації спілкування, особистісні якості; комунікативну компетенцію; 2) про стосунки комунікантів – соціальну та емоційну близькість чи віддаленість, характер, динаміку стосунків; 3) про ставлення учасників комунікації до ситуації, що дає їм змогу регулювати процес інтеракції, – комфортність, спокій, інтерес до спілкування чи бажання завершити його [Детальніше див.: 1, с. 205].

Проте невербальні засоби передають не лише інформацію прагматичного характеру, не лише є засобами спілкування, а й виступають репрезентантами, складниками національної культури народу.

Хоча гостинність є відмітною рисою усього українського етносу, дослідники відзначають особливу, незвичайну гостинність гуцулів. За твердженням М. Влад, „з сердечністю в повітання, в розпитуванні про рідню, маржину в'яжуться і незвичайна гостинність гуцулів: удень і вночі він радо приймає у себе прихожого. Хоч чужаків (лентюхів, сурдутовців), що „тягають по горах та не вмюють з людьми говорити”, гуцул не любить, нерадо звіряється їм, все ж пригостить і такого якнайліпше, не жадаючи плати: „От дайте дитині, я сего не потребую”. Гостинність перейшла у повірку, що не дозволяє брати грошей за молоко, бо маржина би згубила” [Цит. за: 2, с. 199].

Дуже цінними для розуміння гуцульської гостинності є спостереження Ф. Кайндля: „До сім'ї гуцул зараховує якоюсь мірою і свого гостя. У гостинності справжній гуцул майже не знає меж: він ділить усе зі своїм гостем... Видатних гостей він вітає хлібом-сіллю на знак особливої поваги. Гостювання часто триває багато днів підряд; гостинці даруються і приймаються. Коли гість покидає дім, домочадці привітно проводжають його. Якщо це не відбувається, то подекуди означає, що хотіли б, щоб гість невдовзі знову прийшов” [4, с. 34]. Для підтвердження своїх слів дослідник Гуцульщини наводить уривок з листа подорожнього: „... Про гуцульську гостинність ви, напевно, вже багато чули, але справжнє поняття про неї отримаєте тільки тоді, коли ви самі на собі відчуєте її. Привітність прийому, зворушлива квапливість у готуванні обіду, сердечне припрошування, намагання показати себе, при обмежених і недостатніх можливостях, гідним свого гостя, – все це вражає, радує, причаровує. ... і так далеко сягає сільська прислужливість гостеві, що приносять з комірки ще невживані ложки... Домашні як сердечно зустріли нас, так відпустили; дві жінки відправили нас аж поза сусідські паркани і вказали ближчу дорогу. Потиском руки ми попрощалися з нашими провідницями...” [4, с. 34-35].

Ю. Федькович пояснював своєрідність комунікативної поведінки гуцулів історичними чинниками. Так, у уста персонажа твору „Люба – згуба” автор вкладає такі слова (тут і далі у прикладах позначення напівжирним шрифтом наше):

– *Кажи, але кажи їм так, що як будемо йти ід хаті, то най же мені грають, не жартують! А при столі аби мені хіба лиш до оченашу утихли.*

– *Гай-гай! – кажу та й махнув, аби робити, як мені казано, бо, знаєте, свого брата дома гірше боявся, як тепер не знати якого енорала, та й таки так і має бути, щоби молодший брат старшого боявся, – а може, ні? Може, де й ні, але в нас, межги гуцулами, уже раз така установа, та й ніхто її не переіначить, бо у нас, знаєте те, старі руські обичаї ще чисто утрималися, – коли не ліпше, як на самій Україні, бо Україною, бачите, орудував хто хотів та все їй своє набивав, але до гуцулів, Богу дякувати, не конче ляшків, та недоляшків, та переляшків, та як погана віра май зветься, – і кортіло. У нас справа швидка: з креса та в груди – за димом не видно, за громом не вчуєш* [12, с. 12].

Приводом для гостини слугували такі релігійні свята, як Різдво, Трійця, Великдень, храмові свята, іноді недільні дні, а також сімейні урочистості, наприклад, сватання. У таких випадках мали значення „насамперед візуальні засоби і тільки потім – словесні” [3]. При цьому важливу роль відігравала не лише соматична мова (жести, міміка, пози тощо), а й інші невербальні засоби, зокрема зовнішній вигляд. В одязі й у тому, як людина хотіла б виглядати, виявляється та роль, яку вона відіграє або хотіла б відігравати в суспільстві, її внутрішня позиція. Якщо ж розглядати зовнішній вигляд в аспекті гостинності, то він свідчить і про ставлення людей одне до одного.

До свого одягу гуцули ставилися дуже серйозно. І якщо повсякденна важка праця не дозволяла їм гарно виглядати щодня, то на свята вони вдягали найкраще, найдорожче вбрання. „Найбільші витрати гуцул має зі своїм убранням. Воно багате, гарне, а може, навіть і мальовниче” [4, с. 65]:

... *аж тут виходить із церкви – дівка? – ні, не дівка, але хтось гадав би, що се якась царівочка до нас на храм прийшла, така собі пишна та убрана: чоботи червоні, сорочка рантухова, опинка волічкова на ній, пояси крамські, а коралів та монества на шії! Може, на яких кількасот левів срібних* [12, с. 9].

Тут варто зазначити, що одягу приділяли значну увагу не лише жінки, а й чоловіки: *От дасть Бог діждати й храму. Парубки вже знають свою службу: це до опівночі повстають, повибричуються, поприбираються, як лицарі, плоски в дзьобні, колачі в бесаги, посідають собі на гарні сідлані коники та гайда зустрічати сторонське парубоцтво, як уже там від брата розказ мали* [12, с. 6].

А брат вам убереться в кармазин, кресаню з полами насуне на чоло, порошниці, удвоє через плечі, так і сіяють; а пістолет аж четверо засадить за ремінь та й стане собі кінець суток, як навертається д церкви, аби тут сторонських парубків ще краще привітати [12, с. 6].

Обов'язковим елементом чоловічого гуцульського гардеробу був капелюх (*кресаня*), у якому зустрічали гостей:

Брат аж плеснув у долоні:

– *Квапився, нема що й казати! Біжи винеси мені кресаню, най іду пана молодого зустрічати. – А самий такий рад!* [12, с. 19].

Символіка шапки пов'язана зі стародавнім культом голови та волосся. Голова – вершина антропоморфної моделі світу. Окрім цього, голову вважали основним місцем мешкання душі, адже їй властива найвища святість, вона є вмістилищем розуму, центрів бачення, слуху, мови, дихання, харчування. Голова і волосся, за міфологічними віруваннями, потребували захисту від „недоброго ока” та посягань нечистої сили. У чоловіків оберегом від такої напасті слугувала шапка [11, с. 410.]

Важливість одягу для гуцулів, зокрема у святкові дні, відзначив і М. Коцюбинський у „Тінях забутих предків”, порівн.: *Витягалось найкраще лудіння (одежда), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишина та білосніжна гугля, яку мати обережно несла на цівку через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що біла його по ногах...* [5, с. 139].

Характерною рисою української гостинності є зустріч гостей, як зауважує М. Стахів, із легким поклоном [10, с. 106]: *Приїдуть парубки. Брат їм клониться, вітає мальованими порційками та й провадить у Божий дім. Тут аж чи не сім попів а восьмий дякон соборну службу правлять. Господи! а дяків таки й не рахуй, такого понасходилося, та як вам разом усіма заспівають, то аж якось страх слухати* [12, с. 7].

В окремих ситуаціях можна спостерігати „відхилення” від цієї традиції, пов'язане, по-перше, із тим, що не завжди господар зустрічає гостя із поклоном, а навпаки – гість вклоняється; по-друге, якщо „легкий поклін” розуміти, як „не дуже сильний, ледве помітний, незначний (силою, розмірами, ступенем вияву)” [9, т. 4, с. 462], то інколи фіксуємо інтенсифікацію цього жесту. Така трансформація відбувається, наприклад, у ситуації сватання або пов'язаних з ним обрядах (гості (старости) кланяються господарям):

Одної неділі сидимо ми собі, аж тут і старости на подвір'я. Моя панночка побіліла як стіна; старий дивиться та вуса гладить.

– *А від кого? – гукнув газда на старости, що аж стіни дзенькнули. Вони, сердешні, тільки трясуться та кланяються...* [12, с. 103].

Підсилення поклону виявляється насамперед в його кількаразовому повторенні (як правило, за давньою традицією, три рази):

– *А раді гостям, паніматочко?.. Приніс нас, паніматочко, сивий кінь до вашеці на поклін
Від князя молодого
До двора золотого.*

А самі уклонились тричі. Стара зараз пристала, доньки навіть не питаючи [12, с. 35].

Скоро се брат проказав, так і зняв кресаню, та й уклонився аж тричі. Ілаш нічого не відповів, але як скочить з коня, як обійме бадіку, як стане цілувати! Аж мало що не перевернулися [12, с. 19].

Окрім того, інтенсифікація цього жесту відбувається за допомогою перформативних висловлювань, напр.:

... брат уже летить узаводи тих двох гостей зустрічати.

Дома застав уже повно легінів, а Ілаш мені зараз і поклонився, та й став просити:

– *Клонюся вперед Богу святому, а відтак вам, чесний брате та й товаришу, щоби були ласкаві на сесь колач (а тут мені вже такі великі два колачі плетені міські і подає!) та й до мене на весілля у післанці* [12, с. 21-22].

Слід відзначити, що у багатьох випадках уклін не виступав самостійним жестом, а супроводжував дарування хліба або інших подарунків як з боку господарів, так і з боку гостей:

Позлітали з коней, як соколи, поцілувалися коли не більше як десять раз, пообзиралися, сплакнули трохи – якби мій фудульний брат знав, що я вам отсе оповідаю, то, бігме, ще в лице мені дав, – а, віддавши колачі, ведуться поза шию до церкви, а тим часом поприлітали й другі легіні, що з братом у ватазі були, і поклонилися гостям, віддавши колачі... [12, с. 8].

На особливому для українців значенні хліба наголошує Д. Гуменна. Вона зауважує, що жодна подія „в нас не обходилася без хліба. Ця святість присутня в усіх урочистих, обрядових, побутових, трудових, буденних, щоденних хвиликах. Навіть як ішли в гості, то несли з собою коли не паляницю чи калача, то хоч книша, або пампушку, – щось із свого печива... Хліб, його священна субстанція, йде з українською людиною від народження до самої смерті” [Цит. за: 2, с. 200].

Зустріч хлібом-сіллю вважали своєрідним очисним обрядом. „Адже людина могла принести з чужини щось погане, вороже, недобру дію цього мав нейтралізувати хліб” [11, с. 389]. Гостинець

дарували відразу, супроводжуючи словами побажання.

Вважають, що звичай дарування й віддаровування являв собою важливу, але не обов'язкову частину традиції звичайної, необрядової гостинності; подарунки виступали скоріше символами прихильності й дружби, ніж еквівалентами економічної цінності [3].

Проте обов'язкове дарування та віддаровування подарунків, і не лише у вигляді обрядового хліба, є однією з характерних рис гуцульської гостинності. Про цю особливість комунікативної поведінки гуцулів говорить і сам Ю. Федькович вустами одного зі своїх персонажів: *Брат випроводжав тітку аж против Устірік та також вернувся, діставши від Калини вже красну та красну шовкову хустку на шию (ще й сьогодні її має), а мені знов дала премудру дзьоблинку міцкову та й запрядач делікатний. Брат їй знов віддарувався крамськими чобітьми жовтими, а я – дуже мудрою політикою багровою на п'ядь. У нас-бо, бачите, уже така установа, що родина як іде в гості, то дарується. Чому то так, то не знаю, але як люде роблять, так і ми* [12, с. 16-17].

Особливі подарунки отримували хлопці від дівчини. В українців за часів козаччини існував звичай: кожна дівчина дарувала вишиту хустку своєму нареченому. Хустина символізувала вірне кохання [11, с. 410]: *Як она єму подала шовкову, золотом вишивану ширинку із-за пояса, як они обнялись, поцілувались, плакали, присягались, прощались... сего вже не скажу, бо в хаті щось рипнуло і ми мусили розходитись* [12, с. 112].

Спілкування людей у гостях розпочинається з привітання. В українців воно становить досить складний ритуал, який включає і жести, і міміку, і фізичні контакти, і словесні формули [3]. Відголосками козацького звичаю є обнімання та цілування близьких друзів або знайомих. Загалом, у Західній Україні вітальні поцілунки були досить поширеними: жінки цілувалися в губи, чоловіки цілували руку жінкам, молодші цілували руку старшим, але, як правило, лише родичам або добре знайомим:

Пішла в хату. Старости привіталися, поцілували її в руку:

– А раді гостям, паніматочко?

– Добрим людям хто ж не рад би? – каже стара. – А яка щаслива година вас принесла? – А сама сіла собі в образи [12, с. 35].

У гуцулів поцілунки при зустрічі були поширеними і серед чоловіків-побратимів: *... брат уже летить узаводи тих двох гостей зустрічати. Позлітали з коней, як соколи, поцілувалися коли не більше як десять раз, пообзиралися, сплакнули трохи – якби мій фудульний брат знав, що я вам отсе оповідаю, то, бігме, ще в лице мені дав, – а, віддавши колачі, ведуться поза шию до церкви, а тим часом попрілітали й другі легіні, що з братом у ватазі були, і поклонилися гостям, віддавши колачі...* [12, с. 8].

Особливою була поведінка господарів та гостей уже в приміщенні. Обов'язковим компонентом української святкової гостини є трапеза. А тому важливо було „правильно” розсадити гостей за столом, адже стіл – це не лише предмет меблів, а й “втілення культурно-значущої... ідеї гостинності” [8, с. 14]. Здавна в українців вважалося, що найпочесніше місце для гостя – на покуті, по праву руку від господаря. Пригадаймо яскраві приклади з „Кайдашевої сім'ї” І. Нечуя-Левицького:

[Довбишка просить Кайдашиху сісти на покуті, чим засвідчує своє шанобливе ставлення до неї]:

– Оце, Господи! Сідайте-бо, свахо, коли ваша ласка, на покуті! Ви таки наша сваха! – припрошувала хазяйка Кайдашиху.

Кайдашиха зовсім спустила очі, запишалась, втерла губи хусточкою і посунулась на саме покуття [7, с. 26].

Кайдашиха глянула на вбогу сім'ю, на вбогу хату і не церемонилась: вона просто полізла за стіл і сіла на покуті, запишавшись та втираючи губи хусточкою [7, с. 72].

Господарі, як правило, не сідали до столу, а прислужували, постійно припрошуючи гостей їсти: *Ілаш сидить проти Калини, я свого Василя посадив против Марії, а сам пішов братові помагати: бо брат, знаєте, не мав при столі сидіти, але за гості старатися, – така вже в нас, бачите, поведінка* [12, с. 14].

Вагоме значення в ідеї української гостинності має поріг, який вважають межею між зовнішнім світом та внутрішніми приміщеннями будинку. Тому господарі гостей зустрічали біля порогу, а спільні дії (наприклад, частування) починали здійснювати тільки після того, як гість переступить поріг: *Коло брата стоять чотири післанці для його потреби, два знов післанці стоять кіньми з сього і з того боку села, аби дати знати, як буде надходити славне парубоцтво, а два післанці стоять на цвинтарних дверях з мальованими фляшками, аби частувати кожного а кожного парубка, котрий ступить через поріг* [12, с. 6-7].

Гість повинен був переступити поріг хати, тобто виявити повагу до домочадців та їхніх предків, які, за повір'ям, мешкали під порогом [3].

За загальноукраїнською традицією, гостей після завершення святкування проводжали до порога і бажали щасливої дороги. Проте гуцули не обмежували проводжання гостей лише до порога. Їх відводили до воріт або й далі: *Парубки попрощалися, пішли, а удова їх випроводила аж за ворота. „А що, – питає жартиком, – котрий з вас шле старости?”* [12, с. 34].

Брат випроводжав тітку аж против Устірік та також вернувся [12, с. 16-17].

Своєрідним і, безперечно, незвичайним компонентом гуцульської гостинності є використання вогнепальної зброї. Зброя для чоловіків-гуцулів виконувала функцію невербального символу особливого соціального статусу:

... А кресаки були в тих двох парубків такі, що кожний вартував ретельно коло яких 500 срібних, коли не більше: такого золота, нав та червінчиків було на їх! Як, бувало, зустрінешся з ними, то аж за очі вхопишся, так засіяють! [12, с. 31].

У святковій маніпуляції зі зброєю виконували кілька функцій. На важливі свята під час приходу гостей стрільбою зі зброї, по-перше, заміняли або супроводжували вербальне привітання: *... А ще вам скажу, що тоті чотири післанці, що стоять з братом, називаються стрільці, бо вони мають таку службу, що скоро яка сторонська дівка надійде, так вони їй зараз на віват мають стріляти* [12, с. 7]; по-друге, підтримували святковий настрій: *Гості вечеряють, музики пригрівають, дружечки приспівують; стара Слижиха не пам'ятає з радощ, що вже робить; ми надворі водно й одно так і гримаємо з пістолет, що аж шиби в вінках на дрібні кавалочки потріскали, так і дзвонять...* [12, с. 28].

Отже, гостинність (як втілення душевності) є однією з основних рис українського менталітету. У ній знайшли відображення вірування та світоглядні уявлення українців. Зафіксовані у творах Ю. Федьковича невербальні засоби відображають, з одного боку, традиційні етнічні стереотипи, продовження у гуцулів давніх загальноукраїнських традицій гостинності, а з іншого боку, досить яскраво засвідчують специфічність комунікативної поведінки цієї етнографічної групи та нюанси їх культури (засновані на місцевих традиціях, звичаях, обрядах і віруваннях) на загальноукраїнському тлі.

Дослідження системи невербальних засобів у різноманітних ситуаціях у подальшому дасть змогу виявити національно-культурні особливості невербальної комунікативної поведінки українського народу загалом і гуцулів зокрема як його етнографічної групи.

Література

1. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2011. – 304 с.
2. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / Світлана Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
3. Гостинність, вітання й шанування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://etno.us.org.ua/book2/lecture19>.
4. Кайндль Р. Ф. Гуцули: їхнє життя, звичаї та народні перекази / Р. Ф. Кайндль ; пер. з нім. З. Пенюк / наук. ред., післямова О. Масана. – 2-е вид., випр. і доп. – Чернівці : Молодий буковинець, 2003. – 200 с.
5. Коцюбинський М. Тіні забутих предків / Михайло Коцюбинський // Твори в 3-х т. – К. : Дніпро, 1979. – Т. 3 : повісті, оповідання, статті, листи. – С. 135-183.
6. Митрополит Ларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К. : Обереги, 1994. – 424 с.
7. Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я; Хмари / Іван Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 2001. – 504 с.
8. Радбиль Т. Б. Основы изучения языкового менталитета : учеб. пособие / Т. Б. Радбиль. – М. : Флинта : Наука, 2010. – 328 с.
9. Словник української мови : [в 11 т.] Т. 4 / Редактори тому: Бурячок А. А., Доценко П. П. – К. : Наукова думка, 1973. – 840 с.
10. Стахів М. Український комунікативний етикет : навч. метод. посіб / Марія Стахів. – К. : Знання, 2008. – 245 с.
11. 100 найвідоміших образів української міфології / [Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О. та ін.] ; за ред. О. Таланчук. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.
12. Федькович Ю. Твори: В 2 т. Т. 2 : Повісті, оповідання, казки, драматичні твори, листи / Упор. і приміт. М. Ф. Нечитайло. – К. : Дніпро, 1984. – 426 с.